

V.

A moral és a politika.

„A moral kiválóan komoly és igaz dolog“ mondja Renan. Iratai telvék az erkölcs magasztalásával. Ki tudná bizonyítani, hogy van Isten? Senki. De az öntudat megszólal és egy szebb világról, az igazság, a jóság, az erény világáról beszél, feltárja az eszmény világát. Hacsak a természet volna, méltán kérdezhetnők, hogy van-e szükség Istenre. „De mióta volt egy becsületes ember, be van bizonyítva az Isten léte.“ Az erkölcs jelenti ki nekünk, hogy van Isten, „az erkölcs föltételezi, hogy az ember nem egy napi lény“, az erkölcs nem függ semmiféle bölcsészeti és vallási rendszertől, az élettapasztalás, az egyén és az emberiség tapasztalása tanúsítja ezt. „A történet bizonyítja azt az igazságot, hogy érzékfölötti ösztön van az emberi természetben, mely fensőbb cél felé hajt bennünket. Az emberiség haladását nem fejthetni meg azon föltevessel, hogy az ember csak véges lény, hogy az erény az egoismus számítása, a vallás csak chimaera“. Tudjuk, hogy Kant a moral kimagyarázása és megmentése végett az *a priori* érveléshez, az erkölcsi öntudathoz folyamodott; Renannak, mint erősebb realistának, elég a történelem. Az ember transcendens természetének élő bizonyítékai a szentek, a fenkölt szellemek, ők teszik szükségessé a halhatatlanságot, ellenállhatatlanul megczáfolják a skepticismust. Mint mystikus realista, Renan a kötelességben a belső életet látja. Az egész világ, s benne mi emberek az Istenhez közeledünk, feléje törekszünk. E törekvésünk nemesít meg, ez magasztosít fel, teszi szebbé, becsebbé az életet. Mily megható, mily megragadó egy

szent, egy hős, egy tudós, egy gondolkodó önzetlen tette, lélekemelő cselekedete! Míg minden nagyszerűsége mellett is csekély erkölcsi jelentőségű egy iparkiallítás! Renan azt hiszi, hogy a hajdankor játékaiban is volt valami erkölcsi. Ma eszményi cél nélkül rendeznek világra szóló vásárokat, melyeken senki sem érzi, hogy hiányoznék valami. Világos jele annak, hogy az emberiség veszített nemességéből. A hasznos lépett a nemes helyébe. Pedig a pénz, a vagyon, a jólét nem emel föl, a pénz sohasem teremt valami igazán nagyot, szaga van, megérik rajta eredetének alacsonyága. Az ipar ugyan mérhetlen szolgálatot tesz a társadalomnak, de végre is csak olyat, a mit pénzen is meg lehet venni. Vannak dolgok, melyeknek más a mértékök, minő a tudomány, a művészet, az erény, melyek közelebb hoznak bennünket az Istenhez. Különbözik mindenkinek meg lesz az ő jutalma: a haszonhajhászó embereknek a gazdagság, a földi jólét, minden földi áldás; a lángésznek, az erénynek a dicsőség, a nemesség, a szegénység. Az emberi nem célja lévén a mindenség legfelsőbb contemplációja, vagy más szavakkal az Isten imadásának legtökéletesebb cselekedete, az egyedül szükséges valami, az erkölcsi és értelmi nemesség. Igazában mi csak annyira létezőnk, a mennyire lelkünkben valósítjuk az Istent a tudomány meg a szép és jó cultusa által. Az erkölcs nem kicsinyíti az embert, nem kell feláldozni egy fensőbb tehetségét sem s többet kíván, mint Franklin pozitív erényét vagy egy Channing naiv becsületességét, nemünknek ép úgy szüksége van az erényre, mint a jóságra. A mértéktelenségi egyletek nem merítik ki az emberiség eszményét. Kiválóan erkölcsi mű a tudomány. A tudósnak szüksége van az alázatosak és ismeretlen odaadásuk munkájára; ő az, a ki jóakarásával, erényével, a gondolkodó mindennapi kenyerével fáradozik a közös munkán. Derült érzés, fenkölt remény származik a teljesített kötelesség tudatából. A lapos utilitarismus az önzés pusztaságában hagy és eilenséges világba zár bennünket; míg az erkölcsi élet mindenkivel egyesít s jótetteink egykor az isteni élet mérhetlen concertjében diadalmasan visszhangzanak.

Mindezen szép szólamok épen nem elégitik ki az eszményi gondolkodót. A realista mystikus Renan bájos és lélekemelő sejtelméi ezek, melyek keveset vagy semmit se magyaráznak meg. Renan tudta, hogy az eszme vezérel bennünket, hogy az ember spontaneitása, önkénytelen működése az eszme hatása alatt tör-

ténik és mégsem tudott tovább menni vizsgálódásainak ösvényén. Látta, hogy a történelem ezer meg ezer, önfeláldozó és erkölcsi tettről szól, magasztalja a moralis lelkek igazi nagyságát, sejtí, hogy az egész moral fensőbb valami, de összezavar mindent. Még a tudományt és lángészt is erkölcsi elemnek tartja, pedig semmi közük sincs hozzá. Különösen szereti a jóságot, úgy lát-szik ez nála, mint realistánál a legfensőbb erény, a legerkölc-sibb valami, holott a realismus idején sokszor a legléhább, a leg-hítványabb lelkek a legjobbak, leglágýabbak. Ha a történetből akarnók egyszerűen adni az erény fogalmát, nagyon sok hibát követnénk el: hiányoznék a delejtű, mely az élet nagy tengerén, az eszmények roppant sokaságában helyes irányba vezetne be-nünket. Kanttól, Renantól és bölcsészeinktől a moral fogalmát sem tanulhatni meg; annyi mindennel keverik, zavarják össze, hogy tiszta képet sem alkothatunk róla, még kevésbbé világos fogalmat.

Már többször elmondottam, hogy a moral nem egyéb mint magunktartása az egyetemes iránt. Mivel csak társaságban élhe-tünk, bizonyos magatartást kell követnünk embertársainkkal szem-ben. E magatartás első forrása minden ember egyéni szervezete. Erre pedig az uralkodó eszme hat, módosítja az ember lelki tulajdonait. Az idealismus idején összefoglaló érzésre, gondolko-dásra kényszeríti, melyben az egyetemest, a nemest, a fenségést becsüli, az Isten, a világ és emberiség, a nemzet és haza, a közjó és közérdek lelkesíti. Ha szervezete tud hajlani az eszme nyomása alatt, igazi idealista lesz belőle, nemes és fenkölt lélek; ha pedig nem tud simulni, félszeg, gyűlölt, rettegett vagy lenézett és megvetett ember válik belőle. Lehet, hogy megbomlik, megőrül, korán elbe-tegesedik és elpusztul; gyakran megtörténik, hogy érzéki gyö-nyörökbe, evésbe, ivásba, szép asszonyokba öli benső elégedet-lenségét. Henye, haszontalan, léha teremtés lesz.

A realismus visszahatása folytán bekövetkezik az eszmék harcza, az idealrealismus kora. Az ébredező reálirány már fellép-teti az egyéni érdeket is, a közérdek határai összébb szorulnak. Habár még sokan rajongó idealisták, sőt a legáltalánosabbért lel-kesednek, számosabban kezdik szépnek, kedvesnek, vonzónak találni a házi tűzhelyt, kezdenek gyönyörködni a nemzeti szoká-sokban, a nemzeti nyelvben, verselésben stb. szóval a magya-rospan. Az idealista magyar rajongott a magyar hazáért, a magyar

nemzetért, de nem a magyaros szokásokért, nyelvért, irodalomért, vallásért, politikáért stb. ezeket nemesebbé, jobbá, szebbé akarta tenni; az ébredező realizmus kezdi szépnek találni a magyarost. Ilyenkor már rosszul érzi magát a szélső idealista, a nemzet nagyobb része elfordul ez iránytól, mely előbb tetszésével találkozott. Magunktartása embertársaink iránt lassankint tetemesen módosul. Ha az idealismus idején a nagy erkölcsi eszme hatott módosítólag, most az idealreal alatt főleg a haza, a nemzet nagyságáért kell lelkesednünk s ilyenkor kissé leszállunk az erkölcsi magaslatról, többet engedünk a magán és családi érdekeknek. A realizmus alatt már léha individualismus lesz az uralkodó. Önző vagy hitvány egyedekre bomlik szét a társadalom, a nagy eszmék elenyésznek, az egyes ember elveszti minden fensőbb törekvését, nyájás és lágy, gyöngéd és elnéző, részvevő és könnyűrűlő teremtés lesz. Mert csak az egyetemes, az általános tudja fölemelni magunkviseletét fensőbb színvonalra, az egyetemes elenyészttével az erkölcsi színvonal nem magasabb, mint a hogy a realizmus idején érzünk és gondolkodunk. Ekkor szerepel az a határtalan jóság, végtelen könyörületesség, mely Renannak annyira tetszik. De mivel annyira léhák vagyunk, az ébredező idealismus sürgeti a kényszerítő elv szükségét, *la nécessité d'un principe reprimant*, erkölcsünket, csekély tehetetlen moralitásunkat az istenivel, a vallással óhajtjuk támogatni. A hanyatló idealismus bölcsészeti világnézete azt tartja, hogy alapjában jó az emberi természet, csak alkalmat kell neki adni, hogy kifejezhesse szabadságát; a realizmus történeti világnézete romlottnak, gyarlónak tekinti az emberi természetet, a keresztyénség is mint a realizmus vallása e tant hirdeti, az idők mysticismusa szintén e szempontot hangoztatja.

Az erkölcs e felfogásával meg tudjuk fejteni a világtörténelem egy-egy hullámának nagy morális tüneményeit épen úgy, mint az egyes ember egész életét. Ha a gyöngédség, nyájasság, részvét összeesik az erkölcs fogalmával, akkor a realizmus idején legjobb, legerkölcösebb az ember. Az idealrealismus alatt már ridegbbek vagyunk, magasabb szempontból ítéljük meg felebarátaink viseletét s legridegbbek leszünk az idealismus napjaiban, mikor gyűlölettel kísérjük számos felebarátunk léhaságát, s képesek volnánk őket összetiporni, megsemmisíteni, mint megvetésre méltó hitvány tömeget. A realista felfogása szerint ekkor a legszivtelenebbek, legridegbbek s talán legkegyetlenebbek vagyunk. Sőt.

a hullám egyes részeiben uralkodó bűnöket és erényeket is kijelölhetjük. Például a fősvénység ismeretlen a realismus napjaiban, Shylokot nem írhatná meg Shakesperae; Balsac, Dickens nem tudnák jellemezni híres fősvényeiket, Molière is csak vigjáték tárgyává tehetette, mert ki látott fősvényt a realismus idején, mikor mindnyájan élni szeretjük világunkat s ha nekünk van, szívesen juttatunk másoknak is? Még a józan takarékoság is ritka tulajdon; szerezzük a sok pénzt és vagyont, de legtöbben fel is éljük, legnagyobb részét elköltjük. Óriási fényt, pompát üzünk s a munka meg az élvezet mámorában akarjuk elfelejteni erkölcsi nyomorúságunkat. Az idealismus idején nagyon sok a takarékos ember, sőt mivel nehéz kijelölni a józan takarékoság határait, elmondhatni, hogy számos embertársunk a fősvénység bűnébe esik. Az idealismus megjelenésével kezdjük csúfolni, gúnyolni a fősvénységet, míg csak ki nem vész a fajtája, a mi a realismus idején történik.

Az idealismus általánosító és egyenes logikája Renan szerint sokkal gyarlóbb a realismus történeti módszerénél, a mi nagyon kiviláglik a francia politika csalódásaiból, helytelenségeiből. „Két politikai rendszer osztozik öröktől fogva a világon, az egyik az elvont, a másik az előbbi birtoklás jogán alapszik. Franciaország, a logika és a nemes eszmék hazája, mindig jobban kedvelte az elsőt“. Renan azt hiszi, hogy a francia szellem ellenkezik a germán szellemmel, mint az elvont jog a történeti joggal. A forradalom, az elvont módszer diadala a politikában kiválóan francia tény. Panaszskodik, hogy a francia forradalmat a világtörténelem általános tényének kiáltják ki; maga Hegel is belésett e hibába; pedig ez csak „gall (gaulois) tény, annak a hiúságnak következménye, melylyel a gall mindent el tud viselni a társadalmi rang egyenlőségét kivéve, majd meg azé a feltétlen logikáé, mely elvont mintára törekszik megújítani a társadalmat, a nélkül, hogy számot vetne a történelemmel, a szentesített jogokkal“. A francia történelem titka a gall-római és a german szellem küzdelmében rejlik; a gall irtózik a megosztott suverainitástól, minő a hűbériség és a császárság egyenlőségén alapuló közigazgatására törekszik. A gall-római szellem győzött, győzelme azonban nagyon pyrrhusi. A forradalom, melytől néhány bolond a francia történetet keltezi, oly hiba, melyért bűnhődniök kell; nagy csalódás, mely a nemzet pusztulását vonja maga után, ha

nem tudja férfiasan legyűrni. Annyit ér, a mennyit az elvont módszer, melynek nevében teljesült s azt hiszi, hogy megalapította a szabadságot, pedig romlását okozza. Mikor *tabula rasat* csinált a mult idők intézményeiből, mikor eltiporta a részleges, különálló szervezeteket, melyek a nemzet egységét magukba foglalák, egyetemeit, szerzetesrendeit, testületeit, tartományait, csak egy óriást, az államot és a törpék ezreit hagyta fenn. Az egyén erkölcsi kötelék nélkül csak magát szereti és magának szolgál. Az egyéni szabadság e romlásáért a törvény előtti egyenlőség pompás szavaival akarnak vigasztalni bennünket. Lehetünk-e büszkéek oly törvénykönyvre, mely csak semleges, elvont egyéneket ismer, személyi jogok, család, ősök nélkül; oly törvénykönyvre, mely eszményi polgár számára készült, a kit az utcán találtak s nőtelenül halt meg; oly törvénykönyvre, mely mindent ideiglenessé tesz, hol a gyermek teher az anyának, hol minden együttes és tartós mű el van tiltva; hol az erkölcsi egységek, melyek az igaziak, minden halálozás után szétbomlanak, hol önző lesz az ember, a ki úgy rendezi be dolgai, hogy a lehető legkevesebb teher nyomja vállait. A forradalom úgy oldja meg a vallásos kérdést, mint a politikait, ugyanoly közönyt árul el az erkölcsi rend dolgai iránt, s ép oly keveset törődik a jó közigazgatással, a társadalmi békével; egyetemes gyógyszere a szabadság feláldozása; az egyháztól az államig nem ismer más viszonyt, mint a költségvetést és a rendőrségi szabályokat. A mindenható állammal szemben az egyén tehetetlen és fegyvertelen, kivész minden kezdeményezése, bekövetkezik a személytelen nagy művek lehetetlensége, egy erőszak nélküli, de a végtelenig fagató zsarnokság; az egyenlőtlenégből csak egy, a legkevésbé igazolt marad meg, a vagyoné, mely a nemes gondoktól elfordítja elménket s arra kárhoztat, hogy sóváran keressük azt, a mi még megkülömbözteti az embereket: ez a nemzetben a szellem és a liberalis műveltség dolgainak lealacsonyítása, az anyagi érdekek despotismusa, megfeledezés a népek fensőbb küldetéséről, a mi egyedüli nemességöket képezi. A vallástalan és istentelen forradalom ignorálta a társadalmi élet szent jellemét, rideg és sivár lelkű vezetők kormányja nem ismer más erényt mint a fegyelmet. Ilyen a francia demokratia. Az elvont jog mámorában tagad minden hagyományos alárendeltséget, történeti factumot, minden jelképet, tévedésbe ejtve az álegyenlőség szen-

vedélye által az állam mindenhatóságától várta a szabadságot; erénynek tekintve az irigy féltékenységet, nem hozta arányba a jogot, az érdemet s az általános szavazattal lealacsonyította a nemzeti öntudatot. Pedig az ország nem az alkotó egyedek egyszerű összeadása, hanem lélek, lelkiösmeret, személy, élő eredmény. A mai alacsony materialismus, mely a socialis testületben csak az egymás mellé helyezett elemek mesterséges gyülekezetét látja, nem veszi észre a lelket, mely a szellem és élő egységet alkotja; ez nemcsak alkonya, vége minden nemességnek, hanem a gyöngeség elve, mely képtelenné teszi a nemzetet, hogy ellenállhasson a szomszéd hatalmaknak. A francziák szerencsétlensége, hogy a gall-római hibába esvén minden german elemet kiszorítottak a közéletből. Ha újra meg tudnák hálálni az erkölcsi erőt és fegyelmet, lehetne segíteni a bajon. Kell, hogy ismét a németekhez menjen tanulni. Úgy látszik, hogy a gall szellemnek, hogy ha produkálni akarja a benne rejlő erőt, a german szellem termékenyítő erejét kell igénybe vennie. Renan szerint az emberi természet legszebb nyilvánulásai a két faj kölcsönös egymásra hatásából származnak, ilyenek a mai polgárosultság elve, fensőbbségének oka és tartósságának legjobb garantiája. A germanok betörése adta meg Franciaországnak a kellő komolyságot, az erkölcsi érzék mélységét, legtöbbször járultak hozzá az egyéni jog, szabadság biztosításához.

Séailles után adjuk Renan politikai nézeteinek kivonatát, s még tovább folytathatnók; de a ki ismeri az ekölcsi világ törvényét, mindjárt észreveszi, hogy a francia gondolkodó a realismus szempontjából beszél. Magyarázata nagyon elmés, indokolása igazán szellemes, melyben sok új van; de mindezek csak arra szolgálnak, hogy a realista politikus felfogását érthetővé tegyék. Tudjuk, hogy az idealista összefoglaló, mindenütt egységre törekszik. Ez az egység a politikai téren legjobban érvényesül az idealrealismus delén, így 320 körül Krisztus előtt, így Augustus alatt, majd 400, 800, 1250, 1620, 1760, 1870 körül; utána azonban szemlélatomást megjelenik a realismus decentralisatiója. Természetesen. a hol erős a központi kötelék, mint Francia-, Orosz- és Magyarországnak, ott lassabban következik be a decentralisatio; a hol azonban lazább a kapocs s erősebb a széthúzó elem, mint az óriási angol birodalomban, ott csakhamar beáll a gyarmatok és más alkotó részek nagyobb önállósítása. Csak a

minap láttuk, hogy Anglia nem csupán Irlandnak akarta megadni a külön törvényhozó tsetületet, hanem most már Walesnek és Skótországnak is. Franciaország most egy parlamenti bizottságot küldött ki az ország decentralisatiójának tanulmányozására. Minden országban, minden testületben többé-kevésbé mutatkozik ilyenkor a decentralisatio, sőt hogy teljes legyen, beáll magában a családban is, hol ismeretlen hatalomra emelkedik a nő befolyása, önállósága. Ilyenkor rajognak a nőemancipatióért, mindenféle szabadságot, állást, foglalkozást követelnek a nők számára. De mihelyt beáll az idealismus, háttérbe szorul a nő, megfékezik mai erkölcstelenségét, léhaságát. Már most is hallani számos kifogást a nők magaviselete ellen, pedig csak távolban hajnalodik.

Talán azt kívánja a tisztelt olvasó, hogy tárgyas bírálatot írjak Renan politikai nézeteiről, czáfoljam, vitassam igazságukat vagy helytelenségöket. Ez azonban nagyrészt fölösleges munka. Renannak, mint realistának, a realismus haladásával teljesen igaza van. Ilyenkor a decentralisáló politika a legüdvösebb. Ez kibékíti, megnyugtatja az alkotó elemeket, megszünteti vagy enyhíti a vidék, a faj, az osztály, a nemzetiség, a felekezet elégtelenségét. De igaza van-e Renannak és minden realista politikusnak, mikor tanaikat feltétlen és örök igazságnak tekintik? Nincs, mert az ébredező idealismus nemsokára megczáfolja öket. Természetes, hogy az egyes érvek, a felállított axiomák jó része sem igaz. A bizonyítékok, Renan szervezetének és az eszme hatásának következményei, némely részökben tévesek; de a mit bizonyítani akarnak, a mi mellett érvelnek, az a realismus napjaiban mindenestre igaz. Honnét veszi az érvet a realista, nem hamisítja-e meg a történelmet, nem magyarázza-e balul a faj sajátosságait: ezekre és hasonlókra tehetünk számtalan megjegyzést, melyek azonban legtöbbször alig egyebek haszontalan szószaporitásnál, mert az olvasó mindjárt látja, hogy az uralkodó iránynak csak egy oka van: az eszme, melynek befolyása alatt járnak el az emberiség, a nemzet stb. vezérszellemei.

Mindenestre igen fontosak a népek faji sajátosságai. A mennyire történetük, vallásuk, művészeti alkotásaik, erkölcsökük, gazdaságukból megítélhetjük, legjőzanabb a zsidó, utána jön a román-faj, ezt követi a szláv s csak végül érkezik a germán, mely mindnyájok között legtökéletesebb, legkevésbé középpontosító, összefoglaló. Azért a legmystikusabb, legköltőibb, legbensőbb, legme-

legebb. A mi a magyart illeti, közel látszik állani a francziához. Tudjuk, hogy talán mi képezzük a legvegyesebb fajt, turáni józanságunkat tetemesen mérsékli a belénk olvadt germán és szláv elem.

A most uralkodó parlamenti kormányzásnak legjobban megfelelni látszik a germán fajok realisabb jelleme. Náluk nem megy annyira a központosítás, lassan, fokozatosan közelednek az idealismus egységéhez; a realismus idején pedig még abból a kevésből is sokat decentralisálnak. 1801-ben az idealrealismus végén eltörölték Irland külön törvényhozó testületét, a mostani realismus alatt azonban vissza akarják állítani. Épen ez a realismusuk, decentralisatiójuk akadályozza meg, hogy a romlottság sem akkora náluk, mint a józanabb fajoknál. Az angol, a német,¹ a hollandi, a dán, a svéd és norvég parlament és közigazgatás aránylag tisztességesebb, mint az olasz, francia, spanyol, román és magyar. Nálunk talán legmélyebbre sülyedt; noha még nincs Panamánk, de mindenki látja, hogy a képviselők jórészt egy közkereseti társaság önző tagjainak tűnnek föl, a legtöbb kormánypárti és számos ellenzéki képviselő a koncokon osztózó férfit, a kinek semmi érve sincs a közj és a morál iránt. Ez azonban még érthető, hisz a realismus idején másutt is hiányzik; de mivel közkereseti társaságot látszanak alkotni, ez az egység akadályozza, hogy a realismus enyhítő, kiegyenlítő s békéltető decentralisatiója, szükséges szétmállása érvényre juthasson. Hazánkban erős támaszuk a zsidóság, mely mint legjózanabb nép, a legromlottabb is. Mivel jórészt hiányzik belőle a realis idők misyiticismusa és pietismusa, a mi kedvesebb, vonzóbb oldala a hullám e szakának s erőt, bátorságot s ösztönt adna a zsidóságnak a decentralisatio követelésére. Most azonban, mivel a nagyipar, a kereskedés, a bankügy, a vállalkozás majdnem kizárólag kezökben van, a hirlapirodalomból pedig kizszorítanak vagy megvásárolnak másokat, így nálunk félre van vezetve a közönség s oly központosító nézetek vannak uralkodóknak kikialtva, melyeknek igazságát úgyszólván alig érezzük, sőt ellenkezéssel fogadjuk.

Még fontosabb oka a hazai központosítás fenmaradásának az udvarhoz, a koronához való viszonyunk. A korona minden lehető áron fenn akarja tartani a kormánypártot, mely a központot támogatja és az osztrák-magyar egységen mitsem óhajt

modosítani. nem kívánja megbolygatni a hadsereg és a külügy kérdését. A kormánypárt azonban, hogy fentartsa magát, egész alapjánál fogva a központosítás ösvényén halad előre, csupán a kisebb kérdésekben decentralisál; míg a nagyobbakban a nemzeti egység idealisabb eszméjéből indul ki, részben ezért követeli a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést, a zsidóreceptiót, a vallásszabadságot, a felekezetenélküliséget. Az ilyenmű törvényjavaslatok keresztülhajtása azonban csak hallatlan demoralisatio árán lehetséges.

Van azonban Renan ama nézetében, hogy a gall-római fajt a betörő germán nemesítette meg, egy nagy történeti igazság. A mennyire vizsgálódásaim tanúsítják, a legjózanabb, a hullám szélsőségeire képtelen fajok jutottak el leghamarabb a civilisatio magaslatára. Így látjuk Egyiptomot, Ninivét, Babilont, majd a zsidókat, punokat, phoenicieket hatalmas műveltségre szert tenni. A valami kevéssel realisabb görögök és rómaiak jöttek utánuk. A nagy római birodalmat pedig a germán törzsek bevándorlása tette realisabbá s létrehozta a keresztyén civilisatiót, mely újja a legnagyobb egységre és központosításra törekszik, s valószínű, hogy el fogja tiporni a szláv és germán, melyekben gyöngébb a központosítás. Úgy látszik, hogy a nagy centralisatio nagy veszélyekkel jár a birodalmakra nézve. Görögország mindjárt tönkre ment, a mint Macedoni Fülöp és Nagy Sándor megteremtette a nemzeti egységet. Az óriási arab birodalom szintén összeomlott. A középkor nagy országait: Angliát, Galliát, Germaniát, Hispaniát, Italiát, Hungariát stb. látszólag a decentralisatio tartotta fenn. Azért nem hiú beszéd az, mikor nálunk a magyar haza véd-bástyáinak a vármegyéket mondják. Ebből azonban nem következik, hogy a mai centralisatióból vissza tudnánk térni a régi független vármegyékre. Bármilyen veszélyt rejt magában a központosítás, nem lehet remélnünk, hogy fajunk valaha decentralizált államot alkosson.

VI.

Renan belső küzdelmei.

Renan hitte, hogy az eszme vezeti az emberiség életét. E hite azonban nem a hegeli eszme volt, mely megelőzi a tényeket; ő nem barátja az *a priori* felfogásnak, a mit nem szabad Séailles szerint megítélnünk, a ki dilettantismusnak tartja, hogy Renan nem ereszkedik az eszmék megvitatásába, hanem félhomályos, kétértelmű kitéréseket, szellemes elhallgatásokat használ, finom tagadásokkal mérsékli állításait, míg a kifejezés fel nem ölti a fátyolozott igazság kívánt árnyalatát, mely szerinte az erkölcsi igazságok tulajdona. „Az erkölcsi és politikai tudományokban, hol az elvek elégtelen és mindig részleges kifejezésök miatt félig igaz, félig hamis alapon állanak, következtetéseink csak azon föltét alatt jogosultak, ha minden lépten a tapasztalás és a józanész ellenőrzi őket.“ Az árnyalat, örökké az árnyalat kísérti nézeteiben. „Ki tudja, nem a következtetéstől való tartózkodásunkban rejlik-e a szellem finomsága?“ hisz „a következtelenség minden emberi dolognak eleme“. Sőt tovább megy. Realismusa annyira körültekintő s annyit lát meg egyszerre, hogy nem tud az igazsághoz fölemelkedni, mert, a mint mondja: „A finom és szenvedélytelen lélek önmagának bírálója, saját ügyének gyöngye oldalait is látja és néha kísértetbe jön, hogy ellenfeleinek nézetére csapjon át“.

A félhomály, az árnyalat e szeretete megvolt fiatalabb éveiben is, de az idő haladtával mindig gyarapodott. Utóbb feltűnően kedveli az ironiát is. A helyett, hogy szabatosan körülírná, meghatározná az igazságot, mosolyog önmaga és mások nézetei fölött. Ez a mester fensőbbségének bizonyítéka. „Nincs biztosabb jele az ember nemességének, mint bizonyos finom, hallgatag mosoly, mely alapjában a legfensőbb bölcsészet.“

Mi e jelenség oka?

Nem egyéb, mint a realismus. Az idealista általánosítása mindenekelőtt világosságot keres, gyűlöl minden félhomályt, habozást, megveti az árnyalatot, a kitéréseket. Szembeáll a kérdéssel és tehetsége szerint megfelel reá, minélfogva sokszor egyoldalú

lesz. Felsőbb szempontból tekintvén a jelenségeket, csak a ki-magasló tüneményeket veszi észre s legjobb akarata mellett sem veheti számba a lét apró tényeit. A realista ellenben sok min-dent lát, a mi megzavarja okoskodását, keresi az igazságot, és a tények oly halmaza áll előtte, hogy nem tud eligazodni kö-zöttük. Lehet-e a tények roppant tömegében általánosítania? Nem. De mégis ki kell mondania valamely igazságfélét, ki is mondja sok fentartással, kitéréssel és árnyalattal, s végre finom ironiával ereszti útnak, mert maga is alig hisz benne. Ez a ma-gyarázata annak az ironiának is, melyet a mult század végén megindult romanticismus hangoztatott. Különben mindig előfordul a haladás hullámának második felében. Az első fél idealismusá-ban nem szoktunk kételkedni szavaink igazságában. Pathosszal, önérzettel hirdetjük nézeteinket, mámoros odaadással és dogma-tikus biztossággal harsány hangon kiáltjuk a világnak, mit hiszünk és vallunk. Ez a declamatorok, a lángeszű szónokok időszaka. De már az idealrealismus megjelentével gerjedezik lelkünkben a kétely, fölserken a skepsis s kezdünk elfordulni az igazságoktól, a szónoki virágoktól, az újítók sarktételeitől, híres axiomái- és postulatumaitól. Az idealrealismus második felében már csak egyes elkésett összefoglaló elmék képesek élvezni azokat, a nagy kö-zönségnek nem kell semmi eszmei, különösen nem, ha feltétlen bizonyossággal hozzák elénkbe. Mint sejtelem, mint valószínűség, kissé fel tudja ébreszteni érdeklődésünket; míg ha feltétlen igaz-ságnak mutatják be, gúnyos lenézéssel tekintünk a bemutatóra.

Az ironiával rokonézés a humor, mely a realismus sze-mével való tekintése az idealisták zajos actiójának. Az eszményi ember bátor és nyílt, egyenes és hangos újításai mosolyt kelte-nek bennünk a realismus gyarapodásával, meglátjuk ünnevelt és lenézett embertársainkban a jó és rossz sajátságokat; a nagyság nem kerülheti ki bonczoló kritikánkat, de a társadalom páriáiban is észre tudjuk venni a jóság egyes tulajdonait. A humor tehát mindjárt jelentkezik az idealismus hajnalán, kivált a realisabb fajoknál, mint pl. a germanok- és szlávoknál. A román-faj józa-nabb természetete miatt csak az erős realismus napjaiban talál-kozunk a humorral. Nálunk az ötvenes-hatvanas években voltak tele a humor csodálatával, kezdték próbálgatni íróink. A nyolcz-vanas években a mi körünkben is teljes mértékben grassált a humorizálás. Mikor elvesztjük meggyőződésünket, nincs hitünk az

igazságban, az emberi becsületben, felebarátjaink tisztességében, a nagy hazafiak őszinteségében, mikor a közjó, a közérdek zajongó munkásai nem tudják elrejteni lólábaikat: akkor csak a humor szemüvegén keresztül jó a világot szemlélni, persze az enyelgő humorén, mert a maró, keserédes humorban hiányzó ez a vigasztaló elem.

Az ironiának közvetlen oka magunk és mások ezer csalódása a realizmus napjaiban. Szegény Renan is sokat csalódott! Még 1870 körül is azt tartja, hogy az ember küldetése a tudomány útján szeretni az Isten országát, a kötelesség teljesítése, az igaz keresése, a szép szemléletével, mondjuk mindazzal, már a földön megvalósítani, a mi ömaga urává teszi az egyént s függetlenné a szolgálai érdekektől. E szép szavak sokszor előfordulnak irataiban, többé-kevésbé változtatva; de amolyan mélabú, szelídebb pessimismus kíséretében. Mikor az eszme embere érzi, hogy mindjobban eltérnek tőle a társadalom vezetői; mikor látja, hogy embertársai másképen kezdenek gondolkodni: megvetőleg kezd szólni a tömegről. Ugyanezt észlelhetni minden pályán s legjobban a költők és művészek sorában, kiket sokszor elpusztít az eszme változása. „A kit fölkent az Isten, mindig különálló lény, bármihez fogjon, nincs helye az emberek között; ráismerhetni egy jelről: nincsenek pajtásai kortársai között, számára nincs mosolyuk a fiatal leányoknak“. Természetes, hogy a kit ifjúságában a tudás vágya a könyvek és a gondolatok rabjává tesz, nem szokta idejét pajtásokra és szerelmes leánykákra pazarolni; az idealismus idején azonban ezek is tesznek szert odaadó, benső barátokra, kik egész lelkükkel csüggnék egymáson. A realizmus napjaiban, mikor senkinek sincs igaz barátja, mikor csak kedélyes pajtásaink vannak, nem sokat törődünk a gondolat magán álló emberével, kedélytelen töprengése, bomladozó szelleme untat bennünket. Renan is megérezte az eszme változását s olykor egy kis pessimismus fogta el. Ilyenkor szeretett a komolyabb németekre tekinteni, őket magasztalni a francziák rovására. A hol csak alkalma nyílt, ostromozza a franczia léhaságot. A *Furce de Patelin*-ről szólva, megrója „a gall szellemet, ezt a lapos, pozitív, emelkedettség nélküli szellemet, mely nagyon szemes a világ dolgaiban, a maga módján moralizál, de úgy, hogy a moral alatt a sikert érti“. Akárhányszor gyűlölettel szól a francziák felszines nevetéséről, örök mosolyáról, melynek okát talán a

nemzet józanabb szervezetében kell keresnünk. A francia egyes logikája, eszményibb gondolkodása nevetéssel, szórakozással fogadja az eszme változását. Más nemzet is sokat nevet a realizmus léha napjaiban; a francia azonban legerősebben átadja magát neki. Örökös élvezetre és szórakozásra, vagy tartós munkára van szüksége. A realisabb nemzetek között, minők a germanok, jóval több ilyenkor a mystikus, a mi komolyabbá teszi őket. Míg a german rokonszenves mystikus és így igazán meleg és benső, a francziák között aránylag kevés az ily jellemvonás, csak udvarias, nyájas, mosolygó és léha. A magyar szintén közel jár hozzá, egy kevésbé szilajabb, de másrészt nagyon léha. Az idők léhaságán botránkozó lelke Renant bretagnei eredetére, a régi celtákra figyelmezteti. A szomorú, bánatos breton szellem iránti tisztelet ébred föl bensejében, e népet látja megifjodni emlékezetében, a mint magányában ignorálva remeteéletet él. „Egyszerre büszke és félnék, hatalmas az érzelemben, gyöngye a cselekvésben, látszólag megfontoló, de vallásos ösztönében imádni való gyöngédséget árul el; idealista faj, nem mint Németország a reflexió mélységével és merészségével, hanem gyermeki képzeletének megigéző őszinteségével, melynek játék minden valóság. Költői tehetsége, álmaiban csodálatos leleménye elbájolta a világot s a középkorban költői motívumokkal látta el az egész keresztényiséget. Neki köszönhetjük Arthurt, Percevalt, a phantasia e halhatatlanait. Költői életének lényeges eleme a kaland, vagyis az ismeretlenek hajhászása, örökös futás a vágyak elröppenő tárgya után. Nem ismeri a vidámságot, létünk bajainak könnyű felejtését. Víg énekei is elégiákban végződnek. Művészete egészen benső, az érzelem képzelete rejlik benne.

Mind Renan. mind Séailles és utánok, velők nagyon sokan tévednek, mikor például a celta-fajt idealistábbnak tekintik. Nemcsak Renan jellemzése, hanem más olvasmányaim benyomása és az ir nép története is azt mutatja nekem, hogy a celta meleg, benső természetű; meséihez, mondáihoz híven ragaszkodó, mélyen mystikus, erősen vallásos faj, szívesen látja a szertartásokat, csüng a külsőségen. Lehet, hogy tévedtem, mikor romlásának, pusztulásának okát épen realismusában kerestem. Csekély az összefoglaló tehetsége s nem képes versenyezni a józanabb fajokkal, minő a francia, a normann és szász. Ez lehet oka, hogy bár azelőtt egész Európát előzönlötték, ma csak a kis Bretagne-

ban, a walesi és az ir földön laknak. Úgy sejtettem, hogy az emberiség haladásában talán a nagyon idealista és nagyon realista fajok pusztulnak el leghamarabb. Az erősen eszményieket, mint a punokat, phoenicieket, arabokat, zsidókat a középfajok üldözése vagy kiirtotta, vagy hazátlanokká tette. A celtákat és más realis népeket pedig elnyomta és magába olvasztotta. Az eszményi fajokat épen összefoglaló tehetségöknél fogva gyűlölik a középfajok, mert eszközkel, erélyökkel elnyomják, kijátszák őket s élet-halálharczot viselnek ellenök. A realis fajokat pedig a hol lehet, beleolvasztják, másutt inségbe sülyesztk, koldusbotra juttatják, kiszipolyozzák. Most helytelennek találom e magyarázatot. Azért nem is merem vitatni e felfogás igazságát, bővebb, alaposabb vizsgálódásra volna szükségem; de tetszett e nézet, mert nem áll szemben az erkölcsi világ törvényével, és érthetővé lesz az eszményinek és a realnak végleges összeolvadása.

VII.

Renan csalódásai.

A ki hosszabb életet él, az eszme változása miatt nem menekülhet a csalódások árnyától. Ez bizonyosan utól éri őt. Renan korán realista volt már a negyvenes években. A folyton erősödő realismus csak kedvezett neki. Gondolatai, érzelmei nagyon megfeleleltek az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek érzésének, gondolkodásának. A 48-iki forradalom után közvetlenül még kevesen érezték Renan realis tanainak igazságát, de minden nap új meg új hívek állottak melléje, a kik kételkedtek az idealisták feltétlen igazságában, egyenes logikájában, merev és világos okoskodásában. 1870. körül majdnem általános lön e kételkedés az eszmék világában. A kik az ötvenes években némi meglepetéssel hallgatták a mester szavait, most csodálattal fordultak feléje.

De nemcsak a tartalom volt tetszős, hanem Renan irálya is. Az idealrealismus második fele tulajdonkép a legszebb irány kora. Az idealista rendesen még nagyon ünnepélyesen, ódai hangon, szónoki nyelven szeret írni. Fenséges ccsettél, de kevés színnel dolgozik. Hasonlatait, szóképeit, metaphoraít könnyen összeszámmlálhatni. Az idealismus már szereti a színesebb előadást,

de igazán csak a második felében lesz általánosabb a valóban színes irály. Ekkor minden téren érvényre jutnak a meleg színek. Fényesek, pompások ünnepélyeink, szívesen látjuk a szemkáp-ráztatóan szép jelenségeket. Az irály sem marad hátra, ez is szereti a gyönyörű, a színes előadást. Prózáink szépen csengő, rhythmusos sorokban halad előre, versünk pedig páratlan tökélyre tesz szert. Való, hogy talán valamivel nagyobb a színezés, tökéletesebb a verselés a realismus napjaiban; de másrészt eltűnt belőlük az a csekély idealis elem, mely emelte, megnesemesítette a tartalmat és formát: azért elveszti erejét, nemességét, lejjebb száll igazi becse. Renan az idealreal nagy mesterei közé tartozik. Az ő fénykorának egy része összeesik Flaubert nagyságának időszakával.

De minden fény és siker daczára csalódnia kelle. Első csalódását a nagy német-francia háború okozta. Renan ugyanis kiváló tisztelettel emlegette mindig a németeket. Herder, Goethe és Kant hazáját állította fel példányképül a francziáknak. A german realismus jobban megfelelt érzésének, gondolkodásának, mint a francziák összefoglaló gondolkodása. A francia tanárok szónoki előadását kárhoztatva a német egyetemek aprózó, elemző és kedélyes tanítgatására figyelmeztette hazája fiait. A német tudomány, a német mystikus és vallásos lélek, a német szorgalom és kitartás lebegett realis lelke előtt. És íme ez a nemzet támadja meg hazáját! Gyönyörű két levelet ír tehát Straussnak, a Jézus életrajzírójának. E levelekben érdekes gondolatok fordulnak elő. Ilyen mindjárt, hogy az eddig széttagolt Németország hogyan emelkedett a nemzeti egység színvonalára? Mint annyian, ő is elmondja, hogy „Dante, Petrarca, a renaissance nagy művészei voltak Italia egységének megalapítói. Goethe, Schiller, Kant, Herder teremtették meg a német hazát“. Mi tudjuk, hogy az idealrealismus a nemzeti egység kora, erre törekszik ekkor a haza minden fia s ha letudják győzni az akadályokat, létre is hozzák az egyetemesen óhajtott egységet. Dante és Schiller csak azt fejezték ki, a mi után minden jóra való polgár epedett. Egy másik helyen azt állítja, hogy „a nemzet rendesen idegen nyomás alatt jut teljes öntudatára“. Ebben van egy kis igaz, de vigyázattal kell fogadnunk, mert a realismus idején való támadások csak annyira képesek, hogy közös védelemre indítanak bennünket; de nem mozdítják elő a nemzeti egységet, csak a veszély pillanatában tudnak ben-

nünket egyesíteni, s nem teremtik meg az erős központi hatalmat, például Antiochus támadásai (167-ben Kr. e.) a zsidó népet, a magyaroké a X. században a németeket, az angoloké a XV. században a francziákat, ugyanakkor a francziák az olaszokat, a törököké a magyarokat, az araboké a spanyolokat, stb. összehozták ugyan a harcz idején; de a mint vége van a háborúnak, vége van az egységnek is. A XVII. század alkonyán és a XVIII. elején kiverik ugyan hazánkból a törököt, II. Rákóczi Ferenc összehozza a magyarokat, angolok, németek, osztrákok megverik XIV. Lajost, az oroszok megfékezik XII. Károlyt; 1688-ban az angolok saját királyuk ellen láznak, de a mint bevégződött a forradalom, megjelentek a realizmus politikai, erkölcsi, aesthetikai és szellemi jelenségei. 1812 után a németek egyesültek Napoleon ellen, nem hiányoztak a nagy nemzeti szólamok sem, sőt Körner eszményi irányú drámát is írt, mint a milyen az ő *Zrinyje*, de a mihelyt elenyészett a háború, vele elenyészett az egység szelleme is.

Lehetséges ugyan a realizmus idején, hogy valamely összefoglalóbb gondolkodású fejedelem borzasztó eszközökkel egyesít és központosít a politikai téren, mint XI. Lajos a XV. században. Ez azonban annyira ellenkezik a társadalom gondolkozásával, hogy rémséges utakat, módokat kell alkalmaznia s élete fölött folyton ott lebeg az orgyilkos töre. Nem csoda; mert ha egész lényünk realis, ha a vallás, nyelv, irodalom, erkölcs, művészet, igazságszolgáltatás, közigazgatás, ipar és kereskedés stb. terén decentralizálunk, szétmállunk, nem élhetünk a nagy nemzeti egységnek, központosításnak sem. Azért nem ismételhjük Renannal, hogy Franciaország tette Németországot nemzetté, mert az idealrealismus delén csak alkalmul szolgáltak a francziák a német egységnek, de nem voltak szülő okai.

Renan különben szívesen látja a német egységet, azt hiszi, hogy a francziák- és angolokkal egyesülten hatalmas védfalul szolgálhatnak majd az orosz, a nagy szláv támadás ellen. Csak-hogy látnia kelle, hogy a francziák legbensőbb barátjai lőnek az oroszoknak. Azt gondolom, hogy a most hajnalodó idealismus után a rákövetkező idealrealismus napjai roppant bonyodalmakat idézhetnek elő az orosz földön. Mintegy 30—40 év mulva rémes forradalom rengetheti meg az északi colossust: de az idealrealismus második felében, ha erős fejedelem kezében központosul az állam-

hatalom, ha esetleg egy orosz Napoleon támad, könnyen teljedhetik az I. Napoleon jóslata, hogy kozák iga alá jut egész Európa.

Renan második levelét a háború végeztével írta Straussnak, mikor Elzász-Lothringiát elszakították Franciaországtól. Hogy Németország magatartását ostorozhassa, le kellett mondania alapelveiről, német elméleteiről, a történeti módszerről, a hagyományos, dynastikus jogról s a francia eszmékhez, a forradalom elvont principiumaihoz kellett folyamodnia, melyeket oly szívesen tett a gúny tárgyává — mondja Séailles. Miért elszakítani Elszászt, ha lakosai nem akarnak Németországhoz csatlakozni? Az, hogy németek, nem elég ok. Melyik nemzet áll ma egy fajból? Svájc három nyelv, három vagy négy faj, két vallás. A fajok politikája csak irtóháborúkra, zoologikus harcokra vezethet. Hová jutnánk, ha túlságig vinnők a történeti módszert? Elzász, mielőtt német lett volna, celta volt; a celták előtt finn, lapp; a lappok előtt a barlanglakók hazája volt. Ezzel a történelmi bölcsészettel semmi sem volna törvényes a világon, csak az orangutangok joga, melyeket a polgárosultak szorítottak ki tanyáikból. Ne legyünk annyira feltétlenek; az elhunytak joga mellett engedjünk egy keveset az élők jogának is. Nem a nyelv, nem a faj, nem a philologia, nem az ethnographia dönti el a népek sorsát, hanem a maguk szabadakarata. „A nemzet egy lélek, egy lelki principium. Igazabban kettő teszi ezt az egyet, alkotja ezt az egyet, alkotja ezt a lelket, lelki principiumot. Az egyik a multban, a másik a jelenben gyökerezik. Az egyik az emlékek gazdag hagyományának közös birtoka; a másik a mostani közérzet, az együttélés vágya, az akarat megtartani az örökséget, melyet osztatlanul kaptak.“

De ha e leveleiben enged is Renan egy kissé a forradalmi elveknek, csakhamar teljesen visszaesik az ő realis politikájába s egész lelkéből gyűlöli a feltétlen logika forradalmi politikáját. Szerinte Franciaország rémséges hibát követett el, mikor elszakadt a dynastiától, mely egységet adott neki, s a forradalomnak engedte oda magát. Innét származik kormányainak állhatatlansága, a politikai materialismus, a rossz közigazgatás, a katonai szellem hanyatlása, a fegyelmetlenség, a komolyság hiánya, a nemzet tehetetlensége, szóval minden gyarlóság, melyeket feltárt a hirtelen háború. E bajok forrása a demokracia. „Egy demokrata

országot nem lehet kormányozni; rossz a közigazgatása, nem lehet neki parancsolni“ — mondja Renan. Szakítson Franciaország a demokráciával, állítsa vissza a monarchiát, a nemzeti dynastiát, a nemességet, tegyük kötelezővé a katonai szolgálatot, emeljük a közoktatást, tanuljunk meg engedelmessé válni, értsük meg a főpapságot, legyünk komolyabbak, fogadjuk el győzőink erényeit, térjünk vissza a régi államrendszerhez. Renan jól tudja, hogy mindez nem egykönnyen valósítható, azért némi módosítással ajánl egyet-mást, melyek a demokrácia mérgét és az általános szavazat veszélyét enyhíthetnék. Az elemi oktatásban az egyház és iskola szövetségét keresi, a középoktatást jónak találja, csak a szónoki frázisokról kell leszoktatni az ifjúságot, mert így journalistákat és ügyvédeket képeznek belőlük. A felsőbb oktatásban sürgetős az újítás. A vidéki karok helyett öt vagy hat egyetemet kellene állítani, a komolyság, becsületesség, hazafűség intézeteit, melyek ne legyenek a retorika színházai, hanem a tudomány műhelyei.

Renan nézeteit elsorolva, föl kell említenem, hogy a román-fajok Európában a zsidók után a legjózanabb gondolkodású nemzetek. Van ugyan közöttük is kisebb-nagyobb eltérés, de általában mind józanabbak, mint a szláv- és german-fajok. Ebből következik, hogy politikájuk is legidealistább, egységre, összefoglalásra, központosításra törekszik s a realizmus tünetei náluk legkésőbb jelentkeznek. Az angoloknál, a brit birodalomban már a hetvenes évek alatt számosan követeltek oly reformokat, melyek a realizmus szétmállásának szolgáltak; a francziáknál Renanon kívül nagyon kevesen szólaltak fel decentralizáló irányban. Renan szavait sem vették komolyan. Csak a nyolczvanas évek végén találkozunk a decentralizáló politika egyes híveivel. Igaz ugyan, hogy az egyes osztályok, vidékek, felekezetek érdekeit már 1880 után is méltányosan meghallgatták, a kormány vezéreszméje egészben mégis központosító vala.

A francziák ez összefoglaló tehetségöknek köszönhetik, hogy sok száz év óta a civilisatio élén állanak, ki tudván aknázni országuk kedvező fekvését, mindig elől haladtak. Másrészt éppen ez az ideális érzés, gondolkodás okozta, hogy az idealismus és idealrealismus alatt országuk legtöbbször nagy bajoknak, rázkódásoknak volt kitéve. Mint minden népet, a francziát is legkönnyebben kormányozhatni a realizmus napjaiban. Mint erősen

idealista, a francia, nem igen lesz mystikus, nem kapja meg lelkét a realis időknek ez a kedves, gyöngéd, kenetes és meleg sajátsága, hanem többnyire léha és zsebelő, érzéki és élvező materialista lesz, a kivel könnyen meg lehet élni, csak ne álljuk útját féktelen individualismusának. Azért a realizmus idején legromlottabb a román-fajok országgyűlése, a képviselők lelkiismeretlenül kizsákmányolják politikai állásuk minden előnyét; a mi a germán országgyűléseken épen azért lehetetlen, mert a decentralizálásnál fogva osztályuk, vidékük és felekezetük hiányait kell szemük előtt tartaniok. A francia, az olasz, a román képviselőház tagjai legtöbbször a haza, a nemzet, a közjó, a közérdek czíme alatt saját zseböket sietnek megtölteni, hogy élhessék világukat s betömjék korteseik száját. Habár elég nagy romlottság uralkodik az angol, a hollandi, a dán, a svéd, a norvég és a német képviselőházakban, mégis jóval erősebb az önzetlenség, kevésbé általános a kapzsiság, több a látszatos becsületesség, mert az osztály, a vidék, a felekezet egy kissé ellenőrzi őket. Igaz, hogy ez sem tart valami szigorú fegyelmet; de annyira-mennyire mégis felvigyáz. A hol azonban, mint nálunk is, erős a központosítás, ott folyton a nagy szavak járnak s fedezetük alatt orgiákat ülhet a becstelenség. Az idealisabb népeknél egy-egy befolyásos, ügyes, furfangos és vakmerő képviselő rémítően kizsákmányolja állását, megjelenik minden közművelődési, jótékony és ügynevezett hazafias egyletekben, temetésekben, jubilaumokon, bankettekben, hogy azután könnyen bejuthasson a bankokba, a gyárak s mindenféle részvénytársaságok igazgató-tanácsába. Mentől nagyobb a decentralisatio, ez annál nehezebb.

A miket Renan a demokracia szemére vet, oly vádak, melyeken senki sem enyhíthet; emberi erő nem változtathat. Vagy a francia jellem politikai következményei, melyek e nép idealisabb érzéséből, gondolkodásából erednek s módosítólag hatnak erkölcsi, aesthetikai és szellemi közéletére, vagy pedig az uralkodó eszmével járnak nemcsak Galliában, hanem Germania és Britanniában is. Arról ábrándozni, hogy jobb volt az egykori rendi alkotmány, igazán hiú dolog; ember nem változtathatja meg a dolgok menetét; bár úgy látjuk, hogy magunk csináljuk, intézzük, akarjuk az eseményeket, mi csak eszközei, tényezői vagyunk az eszme-erő munkásságának. Renan politikai tanai szintén csak az eszme nyomása alatt születtek, s ha tetszetőseknek találták egyesek,

egyedüli oka a realizmus volt, mely Taine és mások politikai nézeteit is átalakította. Mikor 1889-ben a nagy francia forradalom százados emlékünnepét ülték, szánalomra méltó beszédeket hallottunk, épen úgy mint 1817-ben, mikor a reformatio háromszázados ünnepe volt. 1889-ben ugyanis a legnagyobb realizmus, demoralisatio és decentralisatio, a legáltalánosabb simaság, lágy-ság, részvét és irgalom napjaiban ki tudta volna őszintén magasztalni a forradalmat összes iszonyataival? Vagy 1817-ben, mikor Lamennais és mások épen úgy felszólaltak a tekintélyi vallás érdekében, mint most Brunetiére, Balfour és mások nagyon sokan, mikép dicsőíthették volna a protestantismust, mely kiirtotta az érzéki elem nagy részét a vallásból, hirdette a szabadvizsgáldást, lerontotta a különálló papi osztály gondolatát? Hisz a mi Kölcseynk is azt kérdezte, hogy érdemes volt-e annyi millió ember vérét ontani, jólétét tönkretenni, mikor hisznek itt is, hisznek ott is? Renan jóslatai sem teljesedtek. Mikor például a csalhatatlanság dogmájának kimondása (1870) után azt hirdette, hogy szakadás áll be a katolikus egyházban: nagyon tévedett, elzül-löttek vagy elnémultak a liberális katolikusok, mert alaptanuk, a vallásosság mindenütt elhanyaglott, az uralkodó eszme kiirtotta sziveinkből, csak ajkainkon élt. Mikor azt jósolta, hogy a francia köztársaság csupán a schweizi decentralisatio mintájára élhet meg: szintén tévedett, mert az államférfiak nagyjában tudnak simulni a realizmus követeléseivel, s noha nem tiszta kézzel és szívvel, de ügyesen haladtak a politikai élet ösvényein. Még inkább tévedett, mikor az egység létrejöttével azt jósolta, hogy Németországban felolvad, elenyészik Poroszország, mert a realizmus napjaiban szépen és elég önállóan fejlődött a birodalom minden alkotó része; de legjobban Poroszország és fővárosa, Berlin. A németektől várta a socialismus megfékezését, elnyomatását; pedig Séailles szerint Németország adta a francziáknak az illusio, az eszmény nélküli socialismust. Egy kis igaz van Séailles e nézetében, mert a realizmus idején bizonyosan legmesszebb kellett menni a korlátlan individualismusnak a realisabb jellemű népeknél s ennyiben igaz lehet, hogy előljárt a germán socialismus; nagy volt azonban Renan tévedése, hogy épen a germán-fajoktól remélte a socialismus elfojtását, hol a nép természeténél fogva erősen ki kellett fejlődnie.

De bár sokat tévedett Renan, tévedései is mutatják, hogy

erős gondolkodó volt, a ki az ő realista érzéséből, felfogásából merítette gondolatait, melyek nem állították meg az idő kerekét; de megdöbbenettek számos gondolkodót, mert az idők árjából szűrte le nézeteit.

VIII.

Renan bölcsészétének végső alakulása.

Az idők árjának egy-egy hulláma oly gyors egymásutánban következett, hogy minden gondolkodónak érezni kellett a változást. Renan is érezte, átélte. Mondja is, hogy „mostanában egymásután áthaladunk minden rendszeren vagy, a mi még helyesebb, egyszerre felfogjuk mindnyáját“. Még 1871-ben megírta *Dialogues philosophiques* című munkáját, mely 1876-ban jelent meg és három részre oszlik: *Certitüdes, probabilités, réves*. Az első a bizonyos dolgokról szól: két ilyen van: az egyik, hogy nincs természetfölötti akarat, vagyis nincsenek csodák, nincs különös gondviselés; a másik, hogy a világnak célja van és mystikus munkán dolgozik, benmaradó finalitásnak enged. Renan hosszasan bizonyítgatja az elsőt, bizonyításait helyeseknek fogják tartani még a realismus materialistái is, de ellene szól a legtöbb mystikus, kiknek száma ilyenkor igazán legió a realisabb fajknál. Hisz a mystikus minden lépten találkozik létünk csodáival, melyeket nem tud kimagyarázni s szereti őket az isteni beavatkozásnak tulajdonítani. A gondviselést sem könnyű tagadni a mystikus előtt, mert száz meg száz esetet tud felmutatni, melyek különös isteni gondviselés tüneteinek látszanak. Némileg kimagyarázhatók e tünetemények az uralkodó eszméből, mert a kinek szervezete összhangban áll az eszmével, kivált ha különös szolgálatába szegődött, jól folynak dolgai, boldognak érzi magát; míg ha szervezete nem simul az eszméhez, testileg-lelkileg gyötördik, végre meghasonlik önmagával és másokkal s többnyire korán elpusztul. A kinek szervezete ellenkezik az eszmével, meghasonlásában sok bajt okoz másoknak, a kik sokszor megláthatják rajta az igaz Isten kezének súlyát; a kik pedig könnyen simulnak az eszméhez, aránylag boldogok lesznek és nem hiába könyörögnek a gondviseléshez. Renan azt véli, hogy az Isten rászéd bennünket, önfeláldozásra és az erényre csábít, a kate-

gorikus imperatívussal ránk parancsolja az önmegtagadást, pedig csak machiavellistikus játékot űzvelünk. Séailles szerint Schopenhauer is látta a természet machiavellismusát és felforr a vére. Renan azonban kívánja, hogy az Isten bűntársai legyünk, esküdünk össze a természettel, mert jó a célja; akarjuk, a mit ő akar. Séailles azt hiszi, hogy mind Renan, mind Schopenhauer idealista; pedig csak ez utóbbi volt igazi összefoglaló tehetség, a ki mindent egységre akart visszavinni és fensőbb szempontból ítélni; de mivel a realismus alatt csak hitványságot és meghasonlást látott, pessimista lón, mint minden idealista a realismus idején. Renan tulajdonkép sohasem volt idealista, hogy lehetett volna ilyen az árnyalatok, a finom megkülömböztetések és gyöngéd szempontok embere? Renanban, mint az idealrealismus fiában nem hiányzott egy kis eszményi elem, mely a realismus nyomása alatt sentimentalis volt; de főjellemvonása a realismus vala. Egy igazi idealista sohasem mondhatja, hogy az Isten bűntársai legyünk machiavellistikus munkájában. Az idealistának akarva, nemakarva, föl kell háborodnia az emberiség sorsán a realismus alatt s lehetetlen, hogy mosolyogva bohóskodjék, mint Renan tevő. Azért mondhatta, hogy Schopenhauer lázadása az igazi erkölcsatlenség: *le crime par excellence!* A ki mint Renan, elég jól érezte magát a realismus napjaiban, a kinek jól esett a tömeg ünneplése, a léha fráterek dicsőítése, a bankettek és a jubilaumok föllentései, hazudozásai: az nem lehet idealista. Renan maradt realista, mint ilyen, sohasem hagyta el a mysticismust, de elveszté csekély idealismusát, az igazságban való hitét; a nyolczvanas évek végén mindjobban hiszi, hogy keveset tudunk arról, a mit leginkább szeretnénk tudni, várjunk, talán semmi sincs az élet végén vagy ki tudja, nem lesz-e szomorú az igazság. Ne gyötörjük magunkat annyira, hogy megismerjük. Sőt Renant a legfinomabb realisták egyikének tekintem. A világirodalomnak kevés olyan finom alakja van, minő Renan volt. Lelke páratlanul megérezte az idők változatát és szervezetére való hatását. E rendkívüli finomságnak és a simulás adományának köszönhetni, hogy a sírig ünnepelt embere maradt az időknek.

Séailles e fokozatos népszerűséget egészen külső oknak, a clerus gyűlöletének hajlandó tulajdonítani. Ebben van is egy kis igaz. Hisz a pártküzdelmekben szívesen látnak egy-egy jeles harcost. Renan gyönyörű beszédekkel, finoman kifejtett tanulmá-

nyokkal hálálta meg tisztelőinek bizalmát és ünneplését. A clerus és a jámbor hívők gyűlölsége azonban nem magyarázza meg népszerűségét. Renan maga a tömeg ragaszkodásának szeretné tulajdonítani léhább működését. „A közönség nagy oka a romlottságnak. Csábít a rosszra. Oly hibákba csalogatja az író, melyeket azután szigorúan ítél meg . . . Főleg hibáinkkal aratunk sikert. Mikor nagyon meg vagyok elégedve magammal, tíz ember helyeslésével találkozom. Mikor csapongva veszélyes ösvényekre térek, hol írói lelkiismeretem habozik, hol reszket a kezem, ezerek kívánják, hogy folytassam“. Mindig csábító a tömeg ujjongása, helyeslő tapsa; de sohasem annyira, mint a realizmus idején, mikor eszmei meggyőződésünk úgyis cseréplábon áll. Sohasem könnyebb a tömegnek hízelegni, mint ekkor, mert kisebb-nagyobb változással, némi eltéréssel az is realisan érez és gondolkodik. Renannak tehát nem került nagy lelki küzdelmébe oly dolgokat mondani, oly tanokat hirdetni, melyekre szívesen tapsolt a tömeg. „A hiúság — mondja Séailles — könnyen megrészeget s én szívesen meutetem a művészt, a ki nem tud ellentállani a siker hatalmas és piaczi csábításának.“ Nem is szükséges. A siker legbiztosabb jele annak, hogy jó úton járunk. Ez a legpártatlanabb kritika, mely mindnyájunkra illik. De így fölösleges minden bírálat, mondhatná valaki. Épen nem. Csak oly szükséges a kritika az íróra, művészre, mint az oktatás és nevelés a gyermeknek, az igazságszolgáltatás a polgárnak. Mert vagy helyeseljük a bírálatot vagy nem. Ha tetszésünkkel találkozik, bizonyosan a kor érzését, gondolkodását fejezi ki s így segíti a művészt, az író munkájában; vagy pedig ellenkezik meggyőződésünkkel s akkor senki sem hallgat rá, olvasásra sem méltatjuk. Századunk huszsharminczas éveiben Villemain kritikái tetszetek. a negyvenesötvenes években Jules Janint, Saint-Marc-Girardint, Planche-t, Pont-Martint, de kivált Saint-Beuve-öt szerették olvasni; a hatvanas, hetvenes, nyolczvanas években Sarcey, Taine, Brunetière, Lemaitre, Tissot, Faguet és mások kötök le a francia közönség figyelmét. A német kritikusok között az ötvenes, hatvanas és hetvenes években Schmidt Julian és Gottschall Rudolf tűnnek ki. Az első nagyobb tekintély és elismerés követi, mert jobban meg tudott felelni a gyarapodó realizmusnak, ezért mélyebb elmének, alaposabb kritikusnak tartották. Schmidt Julian a fiatal Zolában is rögtön felismerte a kiváló naturalistát, Gottschall pedig az

összeomló Victor Hugo, Hegel stb. nagyságát is tudja magasztalni. Szervezete, úgy látszik, eszményibb, mint versenytársáé. Szóval minden siker attól függ: mennyire egyezik meg szervezetünk az uralkodó eszmével.

Séailles kiemeli, hogy az ötvenes években mily magasztalással említi Renan a híres Lamennais nemes büszkeségét, a sírig megőrzött komoly önérzetét, egyúttal sajnálatát fejezi ki, hogy Renan épen nem érdemli meg ezt a dicsőséget s nincs egy tévedése, vagy hibája életének második felében, melyet ékesszólóan nem kárhoznatna az elsőben, és ez ellenmondásokat, a helyett, hogy lehangolták volna, módszere és jelleme logikai következményeinek tartá. Mindez csak azt mutatja, hogy Renan a legsimulóbb szervezetek egyike volt. Ennek köszönheti boldog napjait. Komoly és férfias tudott lenni akkor, midőn nagyra becsültük a sócikus moralt, a nemes büszkeséget, volt érzékünk a kötelesség iránt, tudtunk akarni, tiszteltük a tudományos meggyőződést, átértztük az emberiség és a nemzet magasztos feladatát. Később pedig, mikor beköszöntöttek a realizmus léha napjai, mikor a jólét, a vagyon, a szépség, a kéj, a simaság, a gyöngédség, a nyájasság, a részvét, az irgalmasság töltötte be egész valónkat, mikor szabadelvűek voltunk, hogy annál szabadosabban élhessünk, élvezhessünk, sikkaszthassunk, lophassunk, kizsákmányolhassuk a közjót, a közérdeket: Renan tudott szabadelvű, sokszor léha érzéki és meggyőződés nélkül lenni. Ha majd egykor föl lesz fedezve az eszme és testi szervezetünk összefüggése, ha erre lesz alapítva az orvostudomány, meg fogják mondhatni az okát is, miért kellett Renannak 1892-ben meghalnia. Most csak sejtjük, hogy finom realis szervezete nem bírta ki az idealismus halvány megjelenését. A különben is vén, összeaszott realista nem tudott az idealismus magas erkölcsi szívonálára emelkedni, a ködös, féihomályos, finoman részletező elme nem bírt annyira általánosító magaslatra felszállani, minőn az idealisták állanak, inkább összetört, elpusztult, meghalt. Hogy is vallhatta volna az idealismus általános eszméit az, a ki egész irodalmi pályályaán kárhoztatta, elítélte azokat?

Az uralkodó eszme változását nem csupán bölcsészeti műveiben árulja el vagy jelezi, hanem élte vége felé költői műveket is alkotott, úgynevezett könyvdrámákat, melyek hősei jelképes alakjai az uralkodó áramlatnak.

Caliban volt az első, melyet legjobbnak tart Séailles. Természetesen mindegyik nagyon jó arra, hogy Renan lelkiállapotjának tolmácsa legyen. Caliban az irigy, féltékeny, baromi demokrácia, ellensége az arisztokráciának, melynek erkölcsi, értelmi, nemzeti életét és a humanus bánásmódot is köszönheti. Prospero, Milano hercege, oly fensőbb lény, a ki a tudománynak és magasabb légkörben élve nem törődik a lábainál heverő vad üres fenyegetésével s hű szolgájának a légius Arielnek finom művészetében gyönyörködik. A milánói nemesség ünnepélyén, melyen Imperia maitresse, a finom társaság ez élő világa ragyogott, Caliban fellázítja a csöcseléket s urává lesz a helyzetnek. S mióta ura ágyában fekszik, megjavul, humanus lesz, érzi a tudomány becsét, csodálja Imperia szépségét, a ki nem tagadja meg neki mosolyát. Az inquisitio Prospero kiadatását követeli, de Caliban nem egyezik belé, mert ő maga anticlericalis. Prospero is felkiált: „Igaz. A száműzetésben mindenütt megtalálom a szerzetest. Hitemre! Éljen Caliban“. A demokrácia szabadságot ad a tudománynak; de meghal Ariel, a vallásos csalódás, a lélek e harmonikus rezgése, a ki cáját tiszta zenéjével bájoilta el magát, vele eltűnt számos nemes ábránd, melyekkel nem találkozunk többé.

E könyvdrama gyönyörű képe az emberiség egy-egy hullámának, mikor az eszményibb napokból a realisabb időkbe megyünk át. Az idealismus előhaladtával még erős a nemes, magasztos, vallásos érzés, mint példának okáért 1100, 1560, 1730, 1840 körül. Még nem erős a dogmatismus, gyöngé az orthodoxia, mely 1200, 1600, 1750, 1860 körül jut a legmagasabbra. A társadalom azután mindinkább az érzékire, az anyagira veti magát, s mivel szegény iparosok, élelmes kereskedők, vakmerő pénzemberek, rövid idő alatt roppant vagyonra tehetnek szert, az arisztokrácia finom választékos szórakozásait, gyönyöreit megteremti magának a népből kiemelkedő gazdag polgár, milliói kedvéért a legnagyobb művészek, a legbájosabb Imperiák és Aspasiák állanak szolgálatába. Gyönyörű palotákat, nyaralókat építenek, költséges múzeumokat, gyűjteményeket szereznek be, szóval a mi idáig csak az előkelő világ sajátja volt, most a Calibánoké is lesz. Míg a reform idealista magas eszmei felfogásból a demokráciát, az egyenlőséget, a testvériséget hirdeti, de nem tudja létrehozni; addig a realismus a szegény polgárok gazdago-

dása következtében majdnem eléri azt a realis czélt, csak a demokrata érzés szűnik meg; mert mindenki följebb törekszik és felsőbb osztályba jutni iparkodik. A realismus hatása alatt azonban elenyészik a nemes vallásos érzés, bár elterjed a mysticismus és igen sok ember vonzódik a titokszerű, a sejtelmes felé, a társadalom képe mégis elárulja, hogy csak az anyagi és az érzéki uralkodik, az eszmétlen történetírás, a gyakorlati tudomány és hasznos ismeret a becses és lenézünk minden eszmeit.

A *Caliban* folytatása az *Eau de Jouvence*. Benne újra találkozunk Prosperoval, a ki a positiv tudomány hőse s a kinek el kell hagynia menhelyét, melyet Caliban jóakarata szerzett neki. Száműzetésében folytatja munkáját, a természet meghódítását, a tudomány segélyével való haladást. Híre terjed, hogy egy életitalt sikerült csinálnia. A Sorbonne tanárai azonban följelentik, eretnekségről, bűvészetéről és minden egyház elleni bűnről vádolják. A pápa, a haláltól remegő pápa, Avignonba idézi és védnöke lesz. E gyáva, kétkedő s a szenteskedőktől remegő pápa rajzolásában, úgy látszik, különös kedve telt Renannak: „Óh, a szentek, ezektől kell félnie leginkább a világon; jaj azoknak, a kik útjába vetődnek!” Mikor Prospero maga akar végetvetni életének, saját szerével, az euthanasiával, mely fájdalom nélkül őt, a *bibornok* az egyház vizsgatásait ajánlja fel neki. „Nekünk vannak bájos ifjú leányaink. a kiket egy apácza-fejedelemnő nevel számunkra. Mielőtt lemondanál az életről, lásd, nincs-e még valami ismeretlen gyönyör?” És Celestine e szavakkal ajánlkozik a vén Prosperonak: „Pihentesd fejedet keblemen; nézd, e fiatal emlékek mennyire epednek utánad!” Prospero szabadkozik, de a szerelemben újra születik a vallásos érzés, Celestine vigasztalására feltámad Ariel. Renan a gyönyör és mámor útján kiengeszteli a népet a tudománnyal, az egyházat pedig a papok vétkeivel és e dallal végzi: *Sur le pont d'Avignon, C'est là que l'on danse*; *Sur le pont d'Avignon, que l'on danse en rond*: Avignon hídján tánczolnak, körben tánczolnak! — A dráma más személyei között szerepelnek Branissende pápai courtisane, Trossulus az iparos materialismus, a nyereség, a haszon szelleme, a tudós és művész ellentéte; Siffori az új Németország és brutális realismus, Levlin a celtafajok költészete, a halottak cultusa, breton idealismusa.

E dráma szintén az idealrealismus végét és a realismus napjait állítja elénk. A gazdagság és a kéj, a gyönyör korszaka

ez, mikor a szerzetes-fegyelem hanyatlak, az eretnek-üldözés alábbhagy, szabadabb életet folytatnak a papok és az apácák, sőt volt idő, mikor egész nőzárdák a kéj edényei voltak. Az egyház nem üldözi többé, a nép pedig csodálja a tudományt, melyből kivess minden eszmei, hanem csupán feltaláló lesz, ezzel kényelmet és anyagi jólétet szerez az emberiségnek. Feltűnő, hogy a szerelmet és vallásos érzést oly közel hozza egymáshoz Renan; a ki azonban a realismus tünetényeit vizsgálta, mindjárt észreveszi, hogy az érzékiség és a mysticismus édes testvérek, melyek nem gyűlölik egymást. Mily jól megfigyelte ezt Renan, későbbi nyilatkozatai bizonyítják; a *Figaróban* jelzi „a vallás és a szerelem fundamentalis azonosságát”. „A szerelem vallásos tény, szent pillanat, melyben az ember szokásos közepszerűsége fölé emelkedik, élvező és sympathikus tehetségeit délpontjukra látja felszállani és ugyanazon pillanatban átbocsátja az életet: ez igazi communio a végtelennel“. Érdekes Séailles megjegyzése, hogy mily messze jutott Renan 1860-tól, mikor fél a közönség kezébe adni az *Énekek énekének* fordítását: hej akkor még nem tartja a szerelmet „az emberi erkölcsiség egyik legfensőbb elvének“, lenézi azokat, a kik csak akkor tekintik nagynak az embert, „ha szenvedélyének engedelmeskedik“. A kötelesség és az ész az ember nemessége; valóban csak akkor nagy, mikor egy szándékos és érdek nélküli czélnek áldozza fel hajlamait“. Szép és igaz mondás az idealista szemében. 1860 körül is nagyon sokan mondták, még pedig egész bensejök átérezte szavaik igazságát. Később is találkozunk vele az erkölcsi, a hazafias és az iskolai beszédekben, a hivatalos egyházi szónoklatokban; de már nincs igaza a szónoknak, csak a régi elcsépeelt moral szólamaiból élőködik, sem ő, sem hallgatói nem érzik a mondás igazságát. Ilyen szólamok a realismus napjaiban a hazaszeretetet igéi, az egyetemesnek, az általánosnak dicsőítései, melyeket senkisésem érezhet.

De habár nem emeli föl Renan 1860 körül a szerelmet a legnagyobb erkölcsi színvonalra, különösen nem a keletiek és déliek szerelmét, azért mégis magasztalja és gyönyörű szavakkal dicsőíti. Az idealista szemében a szerelem nagyrabecsült érzelem, de nem erkölcsi tény. A költők azonban szeretik úgy bemutatni, mint az erkölcs tényezőjét, az imádott nő tiszta erkölcese meg-nemesíti a férfit. Az idealrealismus napjaiban már gyakran találkozunk az érzéki gyönyörök magasztalásával, sőt épen ekkor vad

orgiákat is csap a még erős ember, kivált a korszak második felében, őrzöngő tombolásban leli örömét; a realismus alatt már csak a finom érzékiség gyönyörködteti.

Érdekes volna tovább kísérni Séailles fejtegetéseit Renan életrajzában, beható magyarázatait hőse meggyőződésének átalakulásában; de bármily tetszetősek e magyarázatok, nem tudják megtalálni a jelenségek igazi okait. Nem ismervén az erkölcsi haladás törvényét, kitűnő elmeélel kutatja a változás okait, melyek azonban nem okok s legkevésbbé sem elégitenek ki bennünket. Néha találóan jelzi Renan ellenmondásait, bölcsészeti helytelenségeit, de nem veszi észre, hogy hőse átalakulása, meggyőződésének változása az uralkodó eszme nyomása alatt történt.

Bodnár Zsigmond.

I R O D A L O M.

„*Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft, von Prof. Dr. Moriz Benedikt. Leipzig. O. R. Reisland, 1895.*“

A nagyhirű bécsi tudós, 60-ik éve betöltése alkalmából, évek hosszú sora alatt folytatott kutatásait önálló rendszerré dolgozva föl, nagyérdekű munkában bocsátotta most közkézre a fentebbi czím alatt. Nem szakmunkákból merítette észleleteit — mint maga bevallja — hanem a természet és az élet könyvében való figyelmes elmélyedésből, melynél tudományos működése állandó célja volt a világegyetem jelenségeit s azok egymásközi kapcsolata törvényeit földeríteni, a nélkül, hogy a kezdet és vég megoldhatlan tudományos problémáihoz kellene folyamodnia.

Benedikt neve a jogászai szakközönség előtt sem kisebb hangzású, mint a pszichológiai kutatások terén. Mint büntető anthropologus, mint criminolog, nagy és becses anyagot hordott össze a jövő büntetőrendszere felépítéséhez. Ebben a könyvében is határozott állást foglal el a büntető-jogtudomány nagy kérdéseivel szemben s művének egy jelentékeny részét szenteli az úgynevezett „született“ büntettes lelki élete feltárásának.

Mesteri módon egyesíti itt Benedikt az anthropológiai és a társadalmi momentumokat, az újabb criminológiai kutatások azon két ellentétes irányát, melyek közül egyik a büntettet tisztán mint degeneratív állapotot, a másik ellenben ép oly kizárólag mint társadalmi reactiót fogja föl. Benedikt öntudatosan elveti mindkét kiindulási pontot, melyek a büntettes vagy a büntett merőben mechanikus megkonstruálására vezetnek, s egy harmadik útra tér, melyet „par excellence“ pszichológiaiának nevezhetnének, s mely érintkezést közvetít a két szélsőség között.